

DUYGU-ORGAN İLİŞKİSİ BAKIMINDAN KUTADGU BİLİĞ'DE GÖZ

Vahit Türk,

prof. dr., İstanbul Kültür üniversitesi öğretim üyesi

v.turk@iku.edu.tr

Özet. Altı bin altı yüz kırk beş beyitten oluşan ve Türk düşünce tarihinin baş eseri olan Kutadgu Bilig, on birinci yüzyılda Balasagunlu Yusuf tarafından yazılmıştır. Eser, birtakım kavramların kişileştirilmesi ve bunların toplum hayatındaki önemlerinin anlatılmasıyla oluşturulmuş, akıl, bilgi, devlet yönetimi, adalet ve ahlak kitabı niteliğindedir. Balasagunlu Yusuf, Türk dilinin anlatım yeteneklerini en iyi biçimde kullanabilen, düşüncelerini anlatırken dilin inceliklerinden yararlanabilen bir düşünce insanı görünümündedir. Eserin söz varlığı büyük ölçüde Türkçe sözcüklerden oluşmuş, Farsça ve Arapça sözlerin kullanımı sınırlı kalmıştır. Özellikle İslam dininin kavramlarını karşılamak üzere kullanılan Türkçe din terimleri dikkat çekicidir.

Eserde anlamı etkili kılmak düşüncesiyle deyim ve atasözü niteliğinde pek çok kalıp söze yer verilmiştir. Bu kalıp sözler içinde dilin temel söz varlığından sayılan organ adlarıyla duyguların ilişkilendirilmesi sonucu oluşanlar önemli bir yer tutar. Bu grup içinde ise göz ile ilişkilendirilen duyguları belirtmek üzere oluşturulan söz kalıpları dikkat çekici bir sıklıktadır. Eserde göz organı; güzellik, zevk, sevgi, sevinme, mutluluk, güler yüz, yakınlık, saygı, sadakat, vefa, şefkat, huzur, yakarış, hasret, arzu, pişmanlık, utanma, öfke, hırs, ölüm, akıl, güven, gizlilik, alışma gibi birbiriyle ilgisi kurulamayacak pek çok duyguyla ilişkilendirilmiştir. Çalışmada göz ile ilişkilendirilen duygu ve kavramlar, beyitlerle örneklendirilmiş ve bir kısım beyitlerle ilgili kısa açıklamalar yapılmıştır. Son olarak da göz organının anlamı belirleyici olduğu deyimlerin geçtiği mısralar çalışmaya eklenmiştir. Çalışmayla hem göz ile ilişkilendirilen kırk altı farklı kavram ve duygunun hem de çok sayıda deyim belirlenmiş olması, göz organının dilde nasıl bir alan kapladığını ortaya koymuş ve Türkçenin anlam bilgisi alanında bu tür çalışmaların yapılması gerekliliğini göstermiştir. Bütün olarak organ adlarıyla ilgili yapılacak bir çalışma Türk dilinin anlatım olanaklarının bir yönünü belirleyecek ve önemli bir eksikliği giderecektir.

Anahtar kelimeler. Balasagunlu Yusuf, Kutadgu Bilig, anlam bilgisi, deyimler, kalıp sözler, göz, ilişkilendirme.

"QUTADG'U BILIG" ASARIDA KO'Z KOMPONENTINING HIS-TUYG'U MUNOSABATINI IFODALASHI HAQIDA

Vahit Türk,

İstanbul Kültür universiteti profesori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Olti ming olti yuz qirq besh baytdan iborat va turk ma'rifiy tarixining asosiy asari "Qutadg'u bilig" XI asrda Balasagunlu Yusuf tomonidan yozilgan. Asar muayyan tushunchalarni timsollash, ularning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini tushuntirish orqali yaratilgan aql, bilim, davlat boshqaruvi, adolat va axloq kitobidir. Balasag'unlu Yusuf turkiy tilning ifoda qobiliyatlaridan to'g'ri foydalana oladigan, o'z fikrini ifodalashda tilning nozik jihatlaridan foydalana oladigan mutafakkir sifatida namoyon bo'ladi. Asarning so'z boyligi asosan turkiy so'zlardan iborat bo'lib, fors va arab so'zlaridan foydalanish cheklangan. Islom dini tushunchalarini ifodalash uchun ishlatiladigan turkiy diniy atamalar ayniqsa diqqatga sazovordir.

Asarda ma'no ta'sirchan bo'lishi uchun ko'plab formulali so'z va maqollardan foydalanilgan. Bu formulali so'zlar orasida tilning asosiy lug'at tarkibi hisoblangan his-tuyg'ularni organ nomlari bilan bog'lash orqali hosil qilingan so'zlar muhim o'rin tutadi. Ushbu guruh ichida ko'z bilan bog'liq his-tuyg'ularni ifodalash uchun yaratilgan so'z naqshlari hayratlanarli darajada keng tarqalgan. Ishda ko'z organı; Bu go'zallik, zavq, muhabbat, quvonch, baxt, tabassum, yaqinlik, hurmat, sadoqat, vafo, mehr, tinchlik, iltijo, sog'inish, istak, pushaymonlik, uyat, g'azab,

shuhratparastlik, o'lim, aql, ishonch, shaxsiy hayot va unga ko'nikish kabi ko'plab his-tuyg'ular bilan bog'langan. Tadqiqotda ko'z bilan bog'liq his-tuyg'ular va tushunchalar juftlik bilan misol qilib keltirilib, ayrim juftliklar haqida qisqacha tushuntirishlar berilgan. Nihoyat, ko'z a'zosi ma'nosi hal qiluvchi bo'lgan idiomalarni o'z ichiga olgan qatorlar tadqiqotga qo'shildi. Tadqiqot orqali ko'z bilan bog'liq qirq olti xil tushuncha va his-tuyg'ular hamda ko'p sonli idiomalarning aniqlanganligi ko'z a'zosining tilda qanday bo'sh joy egallashini ochib berdi va turkiy tilda semantika sohasida bunday tadqiqotlar olib borish zarurligini ko'rsatdi. Butun organ nomlarini o'rganish turkiy tilning ifoda imkoniyatlarining bir jihatini aniqlab beradi va muhim bo'shliqni to'ldiradi.

Kalit so'zlar. Balasag'unli Yusuf, Qutadg'u bilig, semantika, idiomalar, formulali so'zlar, ko'z, assotsiatsiya.

О ВЫРАЖЕНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ КОМПОНЕНТА «ГЛАЗА» В ПРОИЗВЕДЕНИИ «КУТАДГУ БИЛИГ»

Вахит Турк,

профессор Стамбульского Культурного университета

Аннотация. «Кутадгу билиг», состоящая из шести тысяч шестисот сорока пяти двустиший и являющаяся главным произведением турецкой интеллектуальной истории, была написана Баласагунлу Юсуфом в одиннадцатом веке. Произведение представляет собой книгу мудрости, знаний, государственного управления, справедливости и морали, созданную путем олицетворения определенных концепций и объяснения их важности в общественной жизни. Баласагунлу Юсуф представляется мыслителем, который может наилучшим образом использовать выразительные возможности турецкого языка и который может извлечь пользу из тонкостей языка при выражении своих мыслей. Словарный запас произведения в основном состоит из турецких слов, а использование персидских и арабских слов ограничено. Особенно поразительны турецкие религиозные термины, используемые для представления концепций ислама. В произведении было использовано много формульных слов, которые являются идиомами и пословицами, с целью сделать значение эффективным. Среди этих формульных слов важное место занимают те, которые образованы в результате ассоциации эмоций с названиями органов, рассматриваемыми как основной словарный запас языка. В этой группе поразительно часто встречаются словесные конструкции, обозначающие эмоции, связанные с «глазом». Глазной орган в работе; он был связан со многими эмоциями, которые не могут быть связаны друг с другом, такими как красота, удовольствие, любовь, радость, счастье, улыбающееся лицо, близость, уважение, преданность, верность, сострадание, мир, мольба, тоска, желание, сожаление, стыд, гнев, амбиции, смерть, разум, доверие, уединение, привыкание. В исследовании эмоции и концепции, связанные с глазом, были проиллюстрированы двустишиями, и были даны краткие пояснения по некоторым двустишиям. Наконец, к исследованию были добавлены стихи, в которых идиомы, в которых глазной орган является решающим по значению. Тот факт, что сорок шесть различных концепций и эмоций, связанных с глазом, и большое количество идиом были определены в ходе исследования, показал, сколько места глазной орган занимает в языке, и показал необходимость проведения таких исследований в области семантики в турецком языке. Исследование, которое будет проведено по названиям органов в целом, определит один аспект выразительных возможностей турецкого языка и устранил важный недостаток.

Ключевые слова. Юсуф Баласагун, «Кутадгу билиг», семантика, идиомы, шаблонные слова, глаз, ассоциация.

ON THE EXPRESSION OF THE EMOTIONAL RELATIONSHIP OF "THE EYE" COMPONENT IN THE WORK "KUTADGU BILIG"

Vahit Türk,

Prof. Dr., Istanbul Kultur university faculty member

Abstract. *"Kutadgu bilig", which consists of six thousand six hundred and forty-five couplets and is the main work of Turkish intellectual history, was written by Balasagunlu Yusuf in the eleventh century. The work is a book of wisdom, knowledge, state administration, justice and morality, created by personifying certain concepts and explaining their importance in social life. Balasagunlu Yusuf appears to be a thinker who can use the expressive abilities of the Turkish language in the best way possible and who can benefit from the subtleties of the language while expressing his thoughts. The vocabulary of the work consists largely of Turkish words, and the use of Persian and Arabic words is limited. Turkish religious terms used to represent the concepts of the Islam are particularly striking. Many formulaic words that are idioms and proverbs have been used in the work with the aim of making the meaning effective. Among these formulaic words, those that are formed as a result of associating emotions with the organ names considered as the basic vocabulary of the language have an important place. In this group, word patterns created to indicate emotions associated with the "eye" are strikingly frequent. The eye organ in the work; It has been associated with many emotions that cannot be related to each other such as beauty, pleasure, love, joy, happiness, smiling face, closeness, respect, loyalty, fidelity, compassion, peace, supplication, longing, desire, regret, shame, anger, ambition, death, reason, trust, privacy, getting used to. In the study, emotions and concepts associated with the eye have been exemplified with couplets and brief explanations have been made about some couplets. Finally, verses in which idioms in which the eye organ is decisive in meaning have been added to the study. The fact that forty-six different concepts and emotions associated with the eye and a large number of idioms have been determined with the study has revealed how much space the eye organ occupies in the language and has shown the necessity of conducting such studies in the field of semantics in Turkish. A study to be conducted on the organ names as a whole will determine one aspect of the expressive possibilities of the Turkish language and will eliminate an important deficiency.*

Keywords. *Balasagunlu Yusuf, "Kutadgu bilig", semantics, idioms, formulaic words, eye, association.*

Giriş. Balasagunlu Yusuf'un XI. yüzyılda (1069/1070) yazdığı 6645 beyitten oluşan ve hem Türk dilinin hem de Türk düşüncesinin baş eseri olan Kutadgu Bilig, birtakım kavramları kişileştirmesiyle alegorik bir eserdir. Türk milletinin iç bünyesini, düşünce dünyasını aktarmaya çalışan şair, başta toplum hayatının temelini oluşturan dört ana kavram olmak üzere eserinde yer alan pek çok kavramı, durumu ve olayı sembollerle açıklama yolunu seçer. Bu durum, Kutadgu Bilig için önemli bir üslup özelliğidir. Kutadgu Bilig ve yazarı, pek çok kişi tarafından çeşitli biçimlerde tanımlanmaya çalışılmıştır ancak onu en iyi anlatan, esere büyük emek veren ve sonraki çalışmaların hemen hepsine kaynaklık eden eserler ortaya koyan Reşit Rahmeti Arat'tır. Türklük Bilimi alanının büyük bilgini yazarını ve eseri kısaca şöyle tanımlar: *"O, birçoklarının ısrarla iddia ettikleri gibi mansıp sahiplerine iyi olmaları için tatsız mecazlarla ahlak dersi veren kuru bir nasihatçi değildir. Yusuf, bu eseri ile insan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur."* (Arat-1947). Bizce Kutadgu Bilig; Türk düşüncesinin ana çizgilerini ortaya koyarken Türklerin öteki Müslüman toplumlar içinde kendi kimlikleri, kültürleri ve dilleriyle varlıklarını sürdürmelerinin yolunu göstermiş ve Balasagunlu Yusuf hem Türk hem de Müslüman olarak yaşamının kitabını yazmıştır. Bu düşüncemizin önemli kanıtlarından biri, eserde kullanılan Türkçe din terimleridir.

Eserin dili, söz varlığının büyük ölçüde Türkçe sözcüklerden oluşması, oldukça dikkat çekicidir. Yazarın ilk beyitten başlayarak Türk diliyle yeni benimsenen dinin terimlerini karşılamak üzere bir "din dili" oluşturmaya çalışması, eserin önemli yönlerinden biri olarak dikkat çeker.

Bayat atı birle sözüg başladım,

Törütgen igidgen keçürge idim.

Sözlerini içeren ilk beyit, âdeta besmelenin bütünüyle Türkçe sözcüklerle ifadesidir ve bu beyitte İslam dinine göre Tanrı'nın doksan dokuz güzel sıfatından beşi Türkçe sözcüklerle karşılanmıştır. Devam eden beyitlerde de aynı düşünceyle davranılmış ve pek çok kavramın İslam dininin kutsal kitabının dili olan Arapçadan ya da Türklerin bu dini ilk öğrendiği Farsların dilinden alınan sözcükler yerine Türkçe sözcüklerle karşılanması tercih edilmiştir.

Bu çalışmada üzerinde durmak istediğimiz konu, görme organı gözün eserdeki değişik kullanımları ve bu organ adıyla oluşturulmuş deyimlerin durumudur. Birden fazla sözcükle kurulan ve sözcüklerin gerçek anlamlarından uzaklaşıp değişik anlamlarla kullanılmasıyla oluşan deyimler, dile farklı bir anlatım yeteneği kazandıran söz kalıplarıdır (Sinan-2015). Eserde pek çok organ adının çeşitli mecaz anlamlarla ve deyimleşmiş ifadelerle kullanıldığı, sık kullanılan organ adlarından birinin de göz olduğu görülür (eserde köz 260, körmek eylemi ise 959 kere geçer). Kişinin beş temel duyu organından biri olan göz; kişideki evren algısının oluşmasında, varlık görüntülerinin düşünme merkezine aktarılmasında ve kişinin öncelikle varlıkları biçim yönüyle algılamasında temel aracı olduğu gibi kişinin herhangi bir konu ya da cisim ile ilgili düşüncesinin oluşmasında da çok etkili organlardan biridir. Organların, kişinin varlığını sürdürmesindeki önemi ve önceliğine göre adlarının dildeki kullanım alanının genişlediği, bu sözcüklere oldukça çeşitli anlamlar yüklendiği, temel anlamıyla ilişkisi kolay kurulamayacak deyimlerde ve kalıp yapılarda yer aldığı sık görülen bir durumdur. Organ adlarıyla duyguların ilişkilendirilmesi açısından Türk diline bakıldığında oldukça renkli bir dünya ile karşılaşılır.

Bilindiği üzere organ adları, dillerin temel söz varlığından sayılmaktadır. "Bir dilde çok eski devirlerden beri kullanılagelen, o dilin çeşitli alanlardaki söz varlığını oluşturan temel kavramlardan birine karşılık ve yeni türetmelere temel oluşturan tek heceli sözler veya daha basit kökünü bilemediğimiz birden fazla heceli kök değerindeki söz tabanlarıdır." (Karaağaç-2013) biçiminde tanımlanan temel söz varlığı, hemen bütün dillerde temel organ adlarını içine alır ve Türkçe için baş, göz, yüz, ağız, kulak, dil, karın, yürek, ayak, diz gibi organ adları temel söz varlığı içinde değerlendirilir.

Göz organı, Türk dilinin hemen bütün çağlarında hem tarihî lehçelerinde hem de çağdaş lehçelerinde birbirinden oldukça değişik ve çok çeşitli duyu ve eylemlerle ilişkilendirilir. Bu durum, Kutadgu Bilig'de de dikkat ve ilgi çekici biçimde karşımıza çıkar. Bu ilgi ve eylemleri eserden örnek beyitlerle belirlemeye çalıştığımızda ortaya çıkan manzaranın çok renkliliği şaşırtıcıdır. Bu çalışmada eserden örneklerle göz organının ilişki dünyası, dolayısıyla anlam alanı belirlenmeye çalışılacaktır. Beyitler Reşit Rahmeti Arat'ın kaynakçada gösterilen yayınından, beyitlerin anlamları da küçük bazı değiştirmelerle yine Arat'ın yayınından alınmıştır (Arat-1974).

1. Göz, güzellik ile ilişkilendirilir:

Ukuş körki til ol, bu til körki söz

Kişi körki yüz ol, bu yüz körki köz (274)

"Aklın süsü dil, dilin süsü sözdür; kişinin süsü yüz, yüzün süsü gözdür."

Kutadgu Bilig'in pek çok beytinde görülen düşünceyi etkili biçimde, atasözünü andırır cümlelerle belirtmenin güzel örneklerinden biri olan beyitte; dil, söz, yüz ve gözün kişi güzelliği ile ilişkisi ortaya konulmuştur. Eserde buna benzer başka beyitler de vardır.

2. Göz, zevk ile ilişkilendirilir:

Köñül tatğı ne ol bu köz tatğı ne

Bu iki tatğıdın özüm ülgı ne (1891)

"Gönül zevki nedir, göz zevki ne; bu iki zevkten benim kismetim nedir?"

Göze hoş gelen görüntüler için "göz zevki" ibaresi bugün de kullanılmaktadır. Bu tür kullanımlar, dildeki sürekliliğin olduğu gibi Türk dilinin uzak yurtlara göçmüş kollarında da unutulmadığının göstergesidir.

3. Göz, sevgi ile ilişkilendirilir:

Sevügler yüzinde bolur belgü ney

Közün közke tikse anı bilgü tey (1899)

"Sevgililerin yüzünde bunu belirten bir alamet bulunur; göz göze gelince onlar birbirlerini anlarlar."

İki sevgilinin bakışmak suretiyle anlaşmasına işaret edilen bu beyitte, aşk duygusunun gözdeki etkisi ifade edilmiştir.

Kapug açıp çıktı kadaşın körüp

Kuçuştı esenleşip yüz köz öpüp (3292)

"Kapıyı açtı, çıktı; akrabasını gördü, kucaklaşıp öpüşerek selamlaştı."

Bu beyitte ise akrabalar arasındaki sevgiye işaret edilmiştir.

4. Göz, sevinme ile ilişkilendirilir:

Tegürdi iligke ukulmuş sözün

Sevindi ilig yazdı kaşın közin (5015)

"Konuşulan sözleri hakana sundu, hakanın sevinç içinde yüzü güldü."

5. Göz, mutluluk ile ilişkilendirilir:

Yir öpti kör Ögdülmiş aydı ilig

İlig köz yarutsa maña boldı ig (1601)

"Ögdülmiş yer öptü ve dedi: Ey kağan, kağanın mutlu olması benim için her şeyden üstündür."

Sevinme kaynaklı olarak gözlerin ışıması (köz yarutmak), Türkiye Türkçesinde "gözleri parlamak" biçiminde ifade edilmektedir ve aynı duygu durumu göz ile ilişkilendirilerek karşılanmaktadır.

Kim edgü kılınsa hem edgü yanut

Bayat ok birür edgü közni yarut (6262)

"Kim iyilik ederse Tanrı bunun karşılığında ona da iyilik verir; ey iyi kişi, sen mutlu ol."

6. Göz, güler yüz ile ilişkilendirilir:

Yaruk tutsa yüz köz kişike küle

Kılınç edgü tutsa kişilik bile (2476)

"Kişilere açık ve güler yüz göstermeli; başkalarına karşı insanlık dairesinde ve iyi davranmalıdır."

Takı kut evürmedi sindin yüzün

Yayığ dünya devlet yarutur közin (6230)

"Henüz mutluluk senden yüz çevirmedi; bu dönek dünya ve mutluluk henüz sana gülümsüyor."

7. Göz, yakınlık ile ilişkilendirilir:

Kimi özke köz teg yakın tuttum erse

Cefa keldi andın kimi met seveyi (6577)

"Kimi gözüm gibi kendime yakın tuttum ise o, şeytan gibi düşman çıktı, ben şeytanı ne yapayım."

8. Göz, parlamak ile ilişkilendirilir:

İdi edgü ney bu kişi körki yüzü

Bu yüz körkiye suv içen iki köz (2467)

"Kişide bu yüz güzelliği çok iyi bir şeydir; yüz güzelliği karşısında gözler parlar."

9. Göz, saygı ile ilişkilendirilir:

Haciblarka artuk küdezgü özüg

Körürde közüg hem ötügde sözüg (2519)

"Hacipler kendilerini çok gözetmeli, huzurda gözlerine ve sunumda bulunurken de sözlerine dikkat etmelidirler."

10. Göz, sadakat ile ilişkilendirilir:

Maņa köz kulak sen işimni kamug

Seniñdin tiler men aç a bir kapug (6349)

"Sen benim gözüm ve kulağımsın; her işle senin meşgul olmanı istiyorum."

11. Göz, vefa ile ilişkilendirilir:

Apañ balsa men bir cefalıg akı er

Eginke yüdeyi közümke urayı (6569)

"Eğer bir vefalı, cömert kişi bulursam onu sırtımda taşıyayım, gözüme süreyim."

12. Göz, şefkat ile ilişkilendirilir:

Kamugni bütün tut küdezgil özüñ

Özüñke bagırsak seniñ öz közüñ (2852)

"Herkesi güven ancak kendini gözet; sana karşı şefkatli olan senin kendi gözündür."

13. Göz, huzur ile ilişkilendirilir:

Tiliñ tıd boguz yığ udıma öküñ

Közüñ yum kulak tu bir inçin tura (6643)

"Dilini tut, boğazına hakim ol, çok uyuma, gözünü yum, kulağını tıka ve böylece huzur içinde yaşa."

14. Göz, ibadet ile ilişkilendirilir:

Budun közi tegse tapugka kalı

Buzuldu bu tapugñ yıkıldı ulı (3918)

"Eğer ibadet halkın gözü önünde yapılırsa bu ibadetin bozulmuş ve temeli de yıkılmış olur."

15. Göz, yakarış ile ilişkilendirilir:

Neçe dünya yigli ajun begleri

Ölüm tuttı bardı közi telmire (6634)

"Dünyaya nail olan nice cihan beylerini ölüm yakaladı ve onlar gözleri ile etrafından dua dilenerek gittiler."

16. Göz, manevi âlem ile ilişkilendirilir:

Könül közi birle bakıp tenledim

Özüm yolda azmış turup tañladım (5691)

"Gönül gözü ile bakarak şöyle bir denedim ve doğru yoldan ayrılmış olduğumu şaşkınlıkla gördüm."

Bu beyit hem tasavvuf edebiyatında hem de günlük dilde sıkça kullanılan "gönül gözü ile bakmak" deyiminin ne denli uzun bir geçmişinin olduğunu gösterir. Dilin anlatım yeteneğini gösteren bu tür yapıların dildeki macerasını izlemek, yazılı ve sözlü edebiyattaki işlevlerini görmek ve göstermek Türkçe için çok gerekli olan ancak çok da üzerinde durulmayan bir konudur.

17. Göz, dikkat ile ilişkilendirilir:

Kalı evlik almak tilese özüñ

Talusın tile ked yiti kıl közüñ (4475)

"Eğer evlenmek istersen çok dikkatli ol ve iyi bir kız ara."

18. Göz, değer ile ilişkilendirilir:

Yime yakşı aymış bir Türk buyrukı

Körür köz yarukı ogul kız okı (1163)

"Bir Türk veziri de çok güzel söylemiş: Oğul-kız, gerçekte, gören gözün nurudur demiştir."

19. Göz, uzağı görme (basiret) ile ilişkilendirilir:

Bayat kimke birse uvut köz suvı

Añar birdi devlet tükel yüz suvı (2007)

"Tanrı kime utanma duygusu ve uzağı görme yetisi (izan) verdiyse ona talih ile birlikte bütün şerefleri vermiş demektir."

İdi yakşı aymış köni sözlüg er

İşig aşru körmiş yiti közlüg er (6191)

"Doğru sözlü ve her işi önceden gören keskin görüşlü kişi çok güzel söylemiş."

20. Göz, hasret ile ilişkilendirilir:

Tili teprese sözde atıy çıkar

Sini körgüke ol köz açtı bakar (3477)

"Konuşmaya başlar başlamaz ağzından adın çıkar; o seni dört gözle beklemektedir."

21. Göz, istek (arzu) ile ilişkilendirilir:

Biregü bay evlik tiler üstikip

Takı biri körklüg tiler köz tikip (4487)

"Biri zengin kadın ile evlenmek ister biri güzel olmasını ister ve ona göz diker."

22. Göz, üzüntü ile ilişkilendirilir:

Öküş tirnekig kör taradı ölüm

Ölümüg sakınsa akar köz yulum (4829)

"Birçok toplulukları, bak, ölüm dağıttı; ölüm hatırıma geldikçe göz pınarım akar."

23. Göz, pişmanlık ile ilişkilendirilir:

Yava kıldım isiz tiriglik avınçın

Ökünç birle közde kanın yaş akıttım (6533)

"Yazık, hayatı boş yere israf ettim; pişmanlıkla gözde kanlı yaşlar akıttım."

24. Göz, dünyaya tenezzül etmemek ile ilişkilendirilir:

Negü tir eşitgil közi tok kişi

Bu köz tokluğu ol bu baylık başı (5385)

"Gözü tok kişi ne der, dinle; zenginliğin başı tok gözlü olmaktır."

25. Göz, utanma ile ilişkilendirilir:

Suk erse kılınçı yig erse özi

İvek erse kalkı uvutsuz közi (849)

"Sonra da haris tabiatlı ve olgun olmayan insanlar ile aceleci huylu ve gözü doymaz (utanmaz) olanlar."

Uvut birle yalñuk yüzi suvlanur

Uvut bolsa ötrü közi suvlanur (2207)

"Utanma duygusu kişinin şerefini artırır; utanma duygusuna sahip kişinin bundan dolayı gözü parlar (mutluluğu bulur).

26. Göz, öfke ve sinirlenme ile ilişkilendirilir:

Saşa tügmedim men bu kaşım közüm

Küler yüz tutar men sevinçlig özüm (6232)

"Ben sana karşı henüz kaşımı çatmış değilim; senden çok memnunum, sana hep iltifat ediyorum."

27. Göz, hırs ile ilişkilendirilir:

Közi suk kişi neñke todmaz közi

Meger tolmağunça kara yir tozu (5390)

"Gözü aç kimse, kara toprağın tozu gözüne doluncaya kadar mala doymaz."

28. Göz, haram ile ilişkilendirilir:

Biri söz boguz köz bu şehvet oti

Bular ol kişiye bu taat yutı (6352)

"Bir de söz, boğaz, göz ve bu şehvet ateşidir; bunlar ibadete engel olur ve kişi için felakettir."

29. Göz, ölüm ile ilişkilendirilir:

Bu kün ya yarın tut yumulsa bu köz

Silerniñ duaka bolur muñlug öz (6172)

"Bugün veya yarın bu göz kapanınca ben de sizin duanıza muhtaç olacağım."

Neçe kür kögüzlüg küvenür erig

Ölüm yençti kögsin saçtı közin (4845)

"Nice kabadayı, kibirli ve mağrur kişilerin göğsünü ölüm ezmiş ve gözünü çıkarmıştır."

30. Göz, akıl ile ilişkilendirilir:

Muñar bütmeşe kör bu Nuşinrevân

Ukuş közi birle yaruttı cihan (290)

"Buna inanmazsan Nuşinrevan'a bak; o, akıl gözü ile dünyayı aydınlattı."

31. Göz, gönül ile ilişkilendirilir:

Közün körmese arzu kolmaz köñül

Közün körse köñül kolur ay ogul (4515)

"Göz görmezse gönül arzu etmez; ey oğul, gözün görürse gönlün arzular."

Köñül bolmasa er közi asgı yok

Ögi bolmasa er köñül osgı yok (1991)

"Gönül olmazsa insan gözünün yararı yoktur; akıl olmazsa insan gönlünden gerektiği gibi istifade edemez."

32. Göz, güven ile ilişkilendirilir:

Küle baksa begler kişiye közün

Ögi köñli tirlür küvenür özün (603)

"Beyler, kimlere gözleri ile gülererek bakarlarsa onun akıllı ve gönlü yerinde olur ve kendisine güveni gelir."

Közüm sen tilim sen elim sen maña

Anın edgü boldı atım ay toña (3125)

"Sen de benim gözüm, dilim, elimsin; ey mert yiğit, ben bu sayede iyi nam kazandım."

33. Göz, deneyim ile ilişkilendirilir:

Negü tir eşitgil yağı sançmış er

Başında keçürmüş közün körmüş er (2367)

"Düşmanlarını yenmiş, görmüş geçirmiş, tecrübeli yiğit ne der dinle."

34. Göz, konuşma ile ilişkilendirilir:

Töşek koldı yattı sakındı özün

Negü sözlegüsi kadaşı közün (3950)

"Yatak istedi, yattı; kardeşi ile karşılaşınca gözleriyle neler söyleyeceğini uzun uzun düşündü."

35. Göz, ibret almak ile ilişkilendirilir:

Men emdi bilindim açıldı közüm

Mini otka atmış meniñ bu özüm (5399)

"Ben artık iyice anladım ve gözüm açıldı; ben kendimi ateşe atmışım."

36. Göz, zaman ile ilişkilendirilir:

Kanı inç il itgü tegümez özüm

Bu iş iş üze boldı yummaz közüm (5499)

"Huzur ve ülkenin düzeni nerede, bunun için kendim uğraşamıyorum; iş, iş üzerine yığıldı, gözümü yumacak vaktim yok."

37. Göz, zenginlik ile ilişkilendirilir:

Kılınçı köni erdi kılkı oñay

Tili çın bütün hem közi köñli bay (407)

"Tabiatı dürüst, tavrı munis idi; sözü doğru, gözü ve gönlü zengin idi."

38. Göz, gizlilik ile ilişkilendirilir:

İligke baka kördi yaşru közin

Kaşı közi tüğmiş açıtmiş yüzün (770)

"Göz ucu ile gizlice hakana baktı; o, kaşını çatmış ve yüzünü buruşturmuş idi."

39. Göz, söz ile ilişkilendirilir:

İdi yakşı aymış biliglig sözi

Bu bilge sözi ol biligsiz közi (1048)

"Bilgili çok iyi bir söz söylemiş; bilgin kişinin sözü, bilgisiz kişi için göz olur."

40. Göz, yağmur ile ilişkilendirilir:

Kalık kaşı tügdi közi yaş saçar

Çiçek yazdı yüz kör küler katgurar (80)

"Gök kaşını çattı, gözünden yaş serpiliyor; çiçek yüzünü açtı, bak, gülmekten katılıyor."

41. Göz, yıldız ile ilişkilendirilir:

Sunup tutsa elgiñ eger kök közin

Başın kökke tegse yana yirde sen (6149)

"Elini uzatarak gökteki yıldızları tutsan ve başın göğe değse bile sonunda sen yine yerdesin."

42. Göz, alışmak ile ilişkilendirilir:

Tokuşig uzatsa yağı öglenür

Öküş körse erniñ közi ögrenür (2366)

"Savaşı uzatırsan düşmanın aklı başına gelir; iş uzadıkça gücünün derecesini anlar. (Bu beytin ikinci dizesi; "Çok gören kişinin gözü alışır" anlamındadır ve mecaz kullanım olarak değerlendirilip önceki anlam verilmiştir.)"

43. Göz, yeme-içme ile ilişkilendirilir:

Kamug yirde begler küdezgü özin

Yigü içgüde açgu saklık közin (2833)

"Beyler her yerde kendilerini gözetmelidirler; yemek içmekte ise bilhassa ihtiyat gözlerini açmalıdırlar."

44. Göz, uyku ile ilişkilendirilir:

Közin yumdı erse udımak tilep

Usı uçtı bardı közindin yırap (5970)

"Uyumak isteği ile gözlerini kapamak istedi ancak gözünden uykusu uçup gitti."

45. Göz, yaşlılık ile ilişkilendirilir:

Körür erdi közler bu künlük yirig

Tünerdi körümez katında erig (5641)

"Gözlerim bu güneşli yer yüzünde her şeyi görürdü; şimdi gözlerime karanlık çöktü, önündeki kişileri bile göremez oldu."

46. Göz, cahillik ile ilişkilendirilir:

Biligsiz karagu turur belgülüg

Ay közsüz karagu bilig al ülüg (271)

"Bilgisiz, muhakkak ki kördür; ey gözsüz kör, bilgiden payını al."

Yalnızca Kutadgu Bilig'de kırk altı değişik kavramla ilişkilendirilmesi, göz sözcüğünün kişi ve toplum hayatındaki yerinin ne denli önemli olduğunu gösteren bir ölçü olarak değerlendirilmelidir. Görme, doğal olarak gören ile görülen arasındaki ilk ve en etkili temastır. Dolayısıyla dile böyle zengin biçimde yansması da şaşırtıcı değildir. Ancak dili konuşanı yani kişiğini anlamak, kişinin olayları ve nesneleri nasıl değerlendirdiğini, onları nasıl çözümlediğini, kısaca tabiat ile beyin ilişkisinin dile yansmasını ve dille ifade edilmesini öğrenmek açısından bu tür çalışmalar gerekli ve önemlidir. Bu durum bize, Türk dilinin mecaz dünyası ile ilgili bir fikir de verir. Bir organın bu denli değişik kavramlarla ilişkilendirilmesi on birinci yüzyıl Türkçesi için de üzerinde durulması gereken bir durumdur. Yukarıya alınanlar ve benzerleri Türk dilinin düşünceyi ifade etme yeteneğini gösteren örnekler olarak değerlendirilmelidir. Bu tür bir çalışmanın Türk dilinin tarihî ve çağdaş kollarını yani bütününe içerecek biçimde yapılması, son derece ilgi çekici sonuçlar doğuracaktır. Çünkü dilin anlam dünyasında ya da gramer yapısındaki bir sorunu anlamak ve çözümlemek için geniş tabanlı çalışmalara gerek vardır. Bir zaman ya da bölge ile sınırlı çalışmalarla dilin bütünü hakkında bir sonuca varılamaz ancak konuyla ilgili birtakım ipuçları elde edilebilir. O yüzden bu tür çalışmalarda tarihî ve çağdaş Türkçeyi bir bütün olarak görmek, ağaca değil bütün ormana bakmak bizi daha sağlıklı sonuçlara ulaştırır.

Düşünceyi ve özellikle soyut kavramları karşılamada organ adlarından yararlanma hemen bütün dillerde görülür. Bu anlamda dillerin karşılıklı incelenmesi de yine ilgi çekici sonuçlar

doğuracaktır. Böyle bir çalışma, kişiöğlunun neyi ne ile ilişkilendirdiğini gösterecek, birleştii ve ayrıldığı noktaları ortaya koyacaktır.

Aşağıya alınan deyimler, bu organın dildeki ve hayattaki yerini gösteren bir başka ölçüdür. Deyimler, yapı bakımından süreklilik gösteren ve bütün olarak önceden oluşturulan kalıplarını koruyan söz birlikleridir (Ahanov-2013) ve her dilin söz varlığında önemli bir yerleri vardır. Yukarıda sıralanan ilişkilendirmelerin büyük bölümünün deyimleşmiş ifadeler olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bir söz yapısının deyimleşmesi hem zamanla hem de kullanım sıklığı ve yaygınlığı ile ilgilidir. Bu deyimler, gelişmiş bir yazı dilinin de göstergesidir. Bugünkü bilgilerle ilk yazılı ürünlerini bengü taşlarla sekizinci yüzyılda veren Türk dilinin üç yüzyıl içerisinde bu denli gelişmiş bir yazı dili oluşturması üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir konudur.

Kutadgu Bilig'de göz ile kurulan bazı deyimler:

Kamug barçalarka ol ol köz kaşı (B-8), Közümde yırak sen köñülke yakın(11), Kalık kaşı tügdi közi yaş saçar (80), Udır erdiñ erse tur aç emdi köz (83), Sözün bolsu közsüz karaguka köz (178), Ay közsüz karagu bilig al ülüg (271), Kamug iş içinde yitig tutsa köz (329), Okısa açılğay yitig kıl közüğ (358), Tili çın bütün hem közi köñli bay (407), Okısa açılğay okıglı közi (412), İlig köz kulak tuttı ilde kamug (436), Yatıg edgü tutsa yarur er közi (496), Yarutsa közin birdi devlet elig (598), Küle baksa begler kişike közün (603), İlig edgü közün baka türçidi (609), Bu şair sözi ol biligsiz közi (739), Bakıp turdı ilig közin imledi (768), Közin yirke tikti yaruttı köñül (769), İligke baka kördi yaşru közin (770), Kaşı közi tügmiş açıtmiş yüzün (770), Bu bilge sözi ol biligsiz közi (1048), Negü tir eşitgil yiti közlüg er (1133), Öküş neñke todmaz közi suk kişi (1143), Közin kökke tikti ayur ay idim (1151), Akıttı közin yaş kör oğlın körüp (1157), Tutup kuçtı közde akıttı akın (1160), Negü tir eşitgil közi tok kişi (1191), Bu öglüg sözi ol kör ögsüz közi (1246), Kötürdi elig kökke tikti közin (1249), Tiliñni küdezgil közüñni küdez (1312), Sözin kesti ilig közi yaş saça (1562), İlig köz yarutsa maña boldı ig (1601), İlig turdı erse añar açtı köz (1644), Kulı köñli yükser yazar kaş köze (1809), Köñül tatğı ne ol bu köz tatğı ne (1891), Sevitmiş yüzün körse közke tatıg (1893), Közin közke tikse anı bilgü teñ (1899), Akı hem közi tok ne köñli tolu (1964), Körü barsa ma'ni biligsizke köz (1974), Közi aç kişi ölse açlık kodur (2003), Bayat kimke birse uvut köz suvı (2007), Kulak köz kerek sak kılıp tursa sen (2025), Yırak tutgu saklap közi kulgakı (2342), Başında keçürmiş közün körmiş er (2367), Munı ma ayu bir yarut bu közüğ (2434), Bu yüz körkiñe suv içir iki köz (2467), Yaruk tutsa yüz köz kişike küle (2476), Közin ked küdezse tilin tıdsa söz (2480), Bu şair sözi ol biligsiz közi (2486), Yiti köz kulak sak köñül kiñ kerek (2487), Ulug hacib ol begke körgü közi (2489), Biri körse teñsiz közin yumsa terk (2511), Ödi boldı erse körür iki köz (2523), Liv aş tirki kirse körü ıdsa köz (2549), Tözü köz kemişse yime tugçıka (2557), Bağırsak kerek hem közi köñli tok (2607), Yigü içgüde açgu saklık közin (2833), Özünke bagırsak seniñ öz közüñ (2852), Bilig işke tutsa tıdusa közin (2870), Yaraşur alır kör bu can ülgı köz (2921), Bağırsak közi tok uvutı bile (2927), Avuçka sözi ol yiğitler közi (2984), Kiçigke köz açsa bedüklük bulur (3078), Beg içtin bolur körgü taştın közi- Bağırsak kulı ol közi hem sözi (3124), Közüm sen tilim sen elim sen maña (3125), Yırak tutsa teñsiz yaragsızda köz (4122), Takı biri körklüg tiler köz tikip (4487), Ölüm yençti kögsin saçtıttı közin (4845), Sevindi ilig yazdı kaşın közin (5015), Anı sindin aytur Bayat, közni aç (5165), Udır köz odug tut unıt bu unı (5310), Bu köz toklukı ol bu baylık başı (5385), Men emdi bilindim açıldı közüm (5399), Süzük meñü il kol sen açgıl közüñ (5426), Sakınç kadgu birle udıtmadı köz (5448), Bu iş iş üze boldı yummaz közüm (5499), Açıldı yarup köñli kögsi közi (5631), Tutup badı barça kişiler közin (5670), Köñül közi birle bakıp teñledim (5691), Bayat birsü tevfiğ yarutsu közüñ (5722), Sever sevmez erse saña açtı köz (5806), Odug bol kulak köz yiti tut ma sak (5936), Usı uçtı bardı közindin yırıp (5970), Köz açtı silerke bu birdi elig (6124), Sunup tutsa elgiñ eger kök közin (6149), Kayu yir kezer bu közi yaş saça (6157), Bu kün ya yarın tut yumulsa bu köz (6172), İşig aşru körmiş yiti közlüg er (6191), Saña tügmedim men bu kaşım közüm (6232), Selam kıldı ötrü közi yaş saçıp (6286).

Kaynakça:

1. Ahanov, Kaken (2013). *Dil Biliminin Esasları*, (Aktaran Murat Ceritoğlu), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
2. Arat, Reşit Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
3. Karaağaç, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
4. Sinan, Ahmet Turan (2015). *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kesit Yay., İstanbul.